

Investigating Burial Practices in the Sassanid Era Based on Roman Texts

Seyed Ebrahim Raiygani*, Meissam Aliei**

Hossein Sapidnameh***

Abstract

Burial is considered one of the most important aspects of culture in Sassanid era. This issue has been investigated in the archaeological studies of the vast areas of cultural Iran in the last century. Roman/Byzantine historical texts in the field of burials in the era of Sasanian rule have provided various materials that can be analyzed in parallel with archaeological findings. The purpose of the upcoming research is to compare the Sassanid era burial information included in Roman/Byzantine historical texts with archaeological findings. It is necessary to compare and analyze the findings of both types of evidence (archaeological findings and historical texts) after parallel examination. This importance has been neglected in the studies of Sasanian period culture until now. This research has tried to answer the question that the information provided by the historians of the Roman Empire period as well as Byzantium (both Armenian/Greek and Roman) in the field of burial in the Sassanid era; To what extent is it consistent with archaeological evidence and religious/historical texts of this period? Citation studies of Roman/Byzantine texts have been analyzed separately by content analysis method, then the information obtained from these citation studies have been compared with archaeological findings. The result is that the Roman/Byzantine historical texts have provided relatively significant information on Sasanian burials,

* Associate Professor of Archaeology, University of Neyshabur, Iran (Corresponding Author),
e.raiygani@neyshabur.ac.ir

** Assistant Professor of Archaeology at Gonabad Higher Education Complex, donabad, iran,
meissam.aliei@gmail.com

*** PhD in Archaeology, Isfahan University of Arts, isfahan, iran, sapidnameh.hossein@gmail.com

Date received: 16/09/2023, Date of acceptance: 11/07/2024

depending on the conditions and time frame of writing, but the fanatical religious/national spirit governing these texts has resulted in the formation of relatively similar and sometimes distant works. It has become a fact that the contradiction of the content is considered its most obvious aspect. The authors of these texts had little knowledge of various burials due to differences in social class, various religions, and geographical and climatic conditions in the Sassanid era, but they were well aware that the Zoroastrian Sassanid were against burial in the soil and strongly opposed it.

Keywords: Roman/Byzantine Texts, Burial, Archaeological Findings, Sasanian Period, Zoroastrian Religion.

Introduction

Based on the archaeological findings of the last century, it has become clear that the burial in the Sassanid era was not only based on Zoroastrian jurisprudence, which was done in a completely diverse manner. As a result of this variety of burial, we are probably facing different religious traditions in the Sassanid era or that the various sects of the Zoroastrian religion had different opinions about the burial method, and the view of different classes in this period in the field of burial should not be overlooked. It seems that the issue of sanctity of the soil was given priority and as a result, the body of the deceased was exposed to the open air (Shaist Nashayst: 215). The topic of burial in the open air and not burying it in the soil traditionally became an approach based on which other burials were somehow kept in the margin of attention. There is a group of historical sources in this period that were written to examine historical issues, including the history of political and military phenomena such as wars; However, the references and contents contained in these texts in the field of social and cultural history of the Sassanid era were less noticed by the researchers. This group of sources are the texts of historians and chroniclers of the Roman/Byzantine periods who have provided important information to represent one of the cultural and social aspects of the Sassanid era. This research tries to answer the question that the information provided by the historians of the Roman Empire period as well as Byzantium (both Armenian/Greek and Roman) in the field of burial in the Sassanid era; To what extent is it consistent with archaeological evidence and religious/historical texts of this period?

Materials & Methods

Greek and Roman texts written in the Sasanian and post-Sasanian eras are used as basic data in this research, and finally, using the method of historical description analysis; have been reviewed.

59 Abstract

One of the prominent aspects of these texts is the anthropological topic in its general sense. This is the time when texts about culture or a part of religious culture, including an important topic such as burial, are to be exploited.

The authors of the present study, like other archaeologist colleagues have considered (including Hodder, 1982d; Brown, 1971 etc.), use burial traditions as the most common method to represent the past cultural development trends, including "social structure" and also the subject of "religion". But the evidence we have (archaeological findings) and the evidence we are going to extract from Greek and Roman texts have two different natures. Archaeological documents are in some way ahead or in other words progressive, and the Greek and Roman historical texts of the period studied in this research (Sasanian period) have been neglected. Therefore, the mission of the current research is the simultaneous and parallel use of these two seemingly far-off documents.

Discussion & Result

Burial in the Sassanid period is one of the fascinating and at the same time complicated subjects in the study of the culture of this era. Archaeological studies and historical texts present researchers with different ways to investigate this practice. Combining the information from both will lead to the presentation of fairly documented material in this field. Historical texts and archaeological data do not always follow a parallel path. The point is that historical texts also have this feature.

Archaeological data are a good benchmark for the authenticity of the mentioned historical texts in the field of burial. On the other hand, before that, it should be known that the existence of different religions and beliefs in the Sassanid era led to various burial traditions.

conclusion

The materials presented in the context of the burial of the historical texts mentioned in this article show that these materials, in addition to considerable contradictions compared to the materials of contemporary writers and his predecessors, do not have any reference to the burial of dissidents of the Sassanid era (except for Christians), while Archaeological data indicate the existence of pit burials (burials in soil) in different geographical areas under Sassanid rule. Some researchers have considered such burials in this area in connection with the presence of Christians (Bivar, 1970: 157). This religious assignment (Christians living in the northwest of Iran) was due to the objects found in the graves, including crosses (Ibid). In this way, archaeological

findings confirm the existence of burial in the soil during the Sassanid period in significant parts of the areas under the rule of the Sassanid Empire, while in most cases of religious prejudices in the historical texts, this type of burial is clearly done by the Sassanid government (and not the people). Sasanian era have not been mentioned except for contradiction!

Information from the texts can sometimes be matched with archaeological findings, such as placing the bodies of the deceased in the open site. The use of Astodan as a part of the secondary burial of the Sasanian period can also be inferred from these texts. The mentioned texts have rarely provided information on the use of rock tombs, or the burial place of Sassanid elites. The contradiction of the information presented in the context of Sasanian burial in one text and in texts of the same period and after, is caused by the same writing format, religious prejudices and also political considerations that cast a shadow on the contents of these texts. archaeological findings in the field of Sassanid burials have provided information on the diversity of burials, the effect of climate and geography on burials, as well as social classes affecting burials.

Bibliography

- Adams, W. Y. (1983), "The archaeologist as detective", in: *Variations in Anthropology*, D. W. Lathrap and J. Davison (eds.), Urbana.
- Agathias (2019), *The Histories*, Mahmoud Fazeli Birjandi (trans.), Tehran: Lahita Publishing House, [In Persian].
- Amiri Bavandpour, S. (2018), *Syriac martyrdom letters of Iranian Christians in the Sassanid era*, Tehran: Pol-e Firouzeh, [In Persian].
- Ammianus Marcellinus (1932), *Shapur II war with Julianus Caesar of Rome*, Mohammad Sadeq Atabaki (trans.), Tehran: Khurshid Printing House, [In Persian].
- Balcer, J. M. (1978), "Excavations at Tal-i Malyan: Part 2, Parthian and Sasanian Coins and Burials", *Iran*, vol. 16, 86-92.
- Bardesan et al. (1855), *Spicilegium Syriacum*, London.
- Bivar, A. D. H. (1970), "Appendix: The Sasanian Coin from Qūmis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no. 2, 156-158.
- Boucharlat, R. and E. Haerinck (2011), "Tombs d'époque parthe (Chantiers de la Ville des Artisans)", *Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran, Tome 35, Mission de Susiane*, Brill.
- Briant, P. (2002), *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Penn State University Press.
- Brown, J. A. (1971), *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, Washington.
- Burney, Ch. (1973), "Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report", *Iran*, no. 11, 153-172.

61 Abstract

- Daryaei, T (2014), *Sasanian Empire*, Morteza Saqib Far (trans.), Tehran: Qaqnos, [In Persian].
- De Morgan, M. J. (1905), *Decouverte d'une sepulture Achéménide à Suse*, MDP, Tome VIII.
- Dinkard, V. (2016), *The fifth book of Dinkard*, transliteration, annotations, glossary of Pahlavi text: Jale Amoozegar and Ahmad Tafazoli, Tehran: Moein, [In Persian].
- Farjamirad, M. (2015), "Influence of social class division on the Sasanian burial ritual", in: *Broadening Horizons*, vol. 4, BAR International Series.
- Gariboldi, A. (2022), "The Birth of the Sasanian Monarchy in western sources", in: *The Parthian Empire and the Early Sassanians*, Mahnaz Babaei (trans.), Vesta Sarkhosh et al. (eds.), Tehran: Qoqnos, [In Persian].
- Hadian D. M. et al. (2021), "Pathology, Sex and Age Estimation to Decode the 4th Salt Mummy, the SaltMan in Zanjan, Iran", *International Journal of Humanities*, vol. 28, no. 3.
- Haidarpour, A. and M. Rahbar (2008), "The discovery of a silent tower from the Sassanid period in Bandian and the examination of the pottery found from it", *Athar*, vol. 46, 15-24, [In Persian].
- Herodotus, H. (1938), *Histories I, Book I-II*, AD Godley (trans.), Cambridge: Harvard University Press.
- Hodder, I. (1982), *Symbols in Action*, Cambridge.
- Huff, D. (1998), "Fire Altars and astodans", *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, 74-92.
- John (1400), *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, Mahmoud Fazeli Birjandi (trans.), Tehran: Barsam Publishing House, [In Persian].
- Kamada, H. and T. Ohtsu (1988), "Report on the Excavations at Songor A, Isin-Larsa, Sasanian and Islamic Graves", *Al-Rafidan*, no. 9, 135-172.
- Kambakhsh Fard, S. (1996), *Anahita Kangavar Temple*, Tehran: Publications of Cultural Heritage Organization, [In Persian].
- Mango, C. and R. Scott (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor; Byzantine and Near Eastern History, AD 284, 813*, Oxford University Press.
- Matthews, R. (2022), *Mesopotamian archeology; Ideas and approaches*, Bahram Ajourlo (trans.), Tabriz: Tabriz University of Islamic Arts Publishing, [In Persian].
- Mohammadi, M. (1996), *Pre-Islamic Iranian Culture*, Tehran: Toos, [In Persian].
- Mohammadifar, Yaqoub and Farhad Amini (2014), *Sasanian Archeology and Art*, Tehran: Shapikan, [In Persian].
- Movses Khorenatsi (2002), *History of Armenians*, Edik Baghdasarian (trans.), Tehran: Unknown Pub, [In Persian].
- Neusner, J. (1960), *A History of the Jews in Babylonia*, Leiden.
- Postgate, Nicholas, Tao Wang, and Toby Wilkinson (1995), "The evidence for early writing: utilitarian or ceremonial?", *Antiquity*, vol. 69, 459-480.
- Procopius (2013), *Persian Wars; Iran and Rome*, Mohammad Saeedi (trans.), Tehran: Elmi va Farhangi, [In Persian].

- Rahbar, M. (2000), "Introduction of Adrian (fireplace) discovered during the Sassanid period in Bandian Darghaz and the investigation of the architectural problems of this building", in: *Collection of papers of the Second Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran*, Baqer Ayatollah Zadeh Shirazi (ed.), Tehran: Cultural Heritage Publications, vol. II, 315-341, [In Persian].
- Rahtz, P. (1983), "New Approach to Medieval Archaeology", Part 1, in: *25 years of Medieval Archaeology*, D.A. Hinton (ed.), 12-21.
- Schippmann, K. (2010), *Grundzuge der Geschichte des Sasanidischen Reiches*, Kikavous Jahandari (trans.), Tehran: Farzan Rooz, [In Persian].
- Sebeus (2016), *The history of Sebeus*, Mahmoud Fazeli Birjandi (trans.), Tehran: Qoqnos, [in Persian].
- Shaffer, J. G. and M. A. Hoffman (1976), "Kinship and Burial among Kushano-Sasanians: A Preliminary Assessment", *East and West*, vol. 26, no. 1-2, 133-152.
- Shayest va Nashayest* (1991), Ketayoun Mazdapour (trans.), Tehran: Institute of Cultural Studies and Research, [In Persian].
- Sherbaf, M. and S. Nazari (2016), "Investigation of burial traditions in the Sassanid period based on archaeological findings", *Iranian Archaeological Research*, vol. 15, 163-181, [In Persian].
- Stronach, D. (1968), "Tepe Nush-i-Jan and Shahr-i-Komis", *Iran*, no. 6, 162.
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1984), *Tarikh Tabari or Tarikh Al-Rosol and Al-Muluk*, Abul Qasim Payandeh (trans.), Tehran: Asatir, [In Persian].
- The Chronicle of Khuzestan* (2015), translation and annotations: Khodadad Rezakhani and Sajjad Amiri Bavandpour, Tehran: Sina Publishing, [In Persian].
- Theophanes (2022), *The Chronicle of Theophanes*, Mahmoud Fazeli Birjandi (trans.), Tehran: Barsem Publishing, [In Persian].
- Theophylact Simocatta (2017), *History of ancient Iran and Rome*, Mahmoud Fazlei Birjandi (trans.), Tehran: Ketab Sedeh, [In Persian].
- Vandidad* (2014), *Compiled by Ebrahim Pordawood/James Darmstetter*, Farid Moradi (ed.), Tehran: Negah Publications, [In Persian].
- Whitcomb, D. S. (1985), *Before the roses and nightingales: excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz*, Metropolitan Museum of Art.
- Widengren, G. (1999), *Religions of Iran*, Manouchehr Farhang (trans.), Tehran: Aghagan Ideh Publications, [In Persian].
- Wood, P. (2013), *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press.

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس متون رومی

سیدابراهیم رایگانی*

میثم علیی**، حسین سپیدنامه***

چکیده

تدفین یکی از مهم‌ترین جنبه‌های فرهنگ در روزگار ساسانی در نظر گرفته می‌شود. این موضوع در مطالعات باستان‌شناختی یک سده اخیر مناطق وسیع ایران فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است. متون تاریخی رومی-بیزانسی در زمینه تدفین در عصر حاکمیت ساسانیان مطالب متنوعی را ارائه کرده‌اند که می‌توان این اطلاعات را با یافته‌های باستان‌شناختی به صورت موازی بررسی کرد. هدف از انجام پژوهش پیش‌رو بررسی اطلاعات تدفین عصر ساسانی درج‌شده در متون تاریخی رومی-بیزانسی است. ضرورت دارد که یافته‌های حاصل از بررسی هر دو دسته مدارک (یافته‌های باستان‌شناختی و مطالب متون تاریخی) را پس از بررسی موازی باهم مقایسه و تحلیل کرد. این مهم در مطالعات فرهنگ دوره ساسانی تاکنون مغفول واقع شده است. این پژوهش کوشش کرده است تا به این پرسش پاسخ دهد که اطلاعات ارائه‌شده مورخان دوره امپراتوری روم و همچنین بیزانس در زمینه تدفین در عصر ساسانی تا چه اندازه با مدارک باستان‌شناسی این دوره هم‌خوانی دارد؟ مطالعات استنادی متون رومی-بیزانسی به روش تحلیل محتوا به صورت مجزا مورد بررسی قرار گرفته‌اند. سپس، اطلاعات حاصل از این مطالعات استنادی با یافته‌های باستان‌شناختی مقایسه شده‌اند. نتیجه آن که متون تاریخی رومی-بیزانسی بسته به شرایط و بازه زمانی نگارش، اطلاعات نسبتاً قابل توجهی در زمینه تدفین ساسانی ارائه داده‌اند، لیکن روح متعصبانه مذهبی/ملی حاکم بر این متون باعث شکل‌گیری آثاری نسبتاً

* دانشیار باستان‌شناسی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران (نویسنده مسئول)، e.raiygani@neyshabur.ac.ir

** استادیار باستان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی گناباد، گناباد، ایران، meissam.aliei@gmail.com

*** دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران، sapidnameh.hossein@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۱

مشابه هم و گاهی به دور از واقعیت گردیده است که تناقض مطالب، بارزترین وجه آن در نظر گرفته می‌شود. نویسندگان این متون آگاهی اندکی از تدفین‌های متنوع ناشی از تفاوت در طبقه اجتماعی، مذاهب گوناگون، و موقعیت جغرافیایی و اقلیمی در عصر ساسانی داشته‌اند، لیکن به‌خوبی واقف بوده‌اند که ساسانیان زرتشتی با تدفین در خاک مخالف بوده‌اند و به‌شدت با آن برخورد می‌کردند.

کلیدواژه‌ها: متون رومی - بیزانسی، تدفین، یافته‌های باستان‌شناختی، دوره ساسانی، دین زرتشتی.

۱. مقدمه

براساس یافته‌های باستان‌شناسی قرن اخیر، روشن شده است که تدفین در عصر ساسانی نه‌فقط براساس فقه زرتشتی که به‌صورت کاملاً متنوع صورت می‌گرفت. در نتیجه این تنوع تدفینی، احتمالاً با سنت‌های دینی متفاوتی در عصر ساسانی روبه‌رویم یا این‌که نحله‌های متنوع دیانت زرتشتی در مورد نحوه تدفین نظرهای متفاوتی داشتند. هم‌چنین، نگاه طبقات مختلف در این دوره در زمینه تدفین را نباید از نظر دور داشت. به‌نظر می‌رسد موضوع حرمت خاک در اولویت قرار می‌گرفت و در نتیجه کالبد متوفی در معرض هوای آزاد قرار داده می‌شد (شایست‌ناشایست، ۲۱۵). گاهی متون زرتشتی (که غالباً در روزگار پس‌اساسانی تدوین شده‌اند) به اهمیت این موضوع پرداختند (دینکرد پنجم ۱۳۹۶: ۷۰) و هر دسته از این متون، بسته به دوره نگارش خود، ضرورت دقت و مواظبت در تدفین در هوای آزاد و سپس استودان‌سپاری استخوان‌ها را یادآوری کردند (وندیداد ۱۳۹۴: ۶-۴۵). به این ترتیب مبحث تدفین در فضای باز و عدم تدفین آن در خاک (که لزوماً با واقعیات باستان‌شناسی عصر ساسانی هم‌خوانی ندارد) به‌طور سستی به رویکردی تبدیل شد که براساس آن دیگر تدفین‌ها را به‌نوعی در حاشیه توجه نگه می‌داشت. در نتیجه بررسی متون و هم‌چنین یافته‌های مضاعف و شواهد تدفینی که در کاوش‌های باستان‌شناسی کشف می‌شوند، تا حدود زیادی مطالب مندرج در متون مورد‌ارزیابی مجدد قرار گرفته‌اند. دسته‌ای از منابع تاریخی در این دوره وجود دارد که برای بررسی مسائل تاریخی از جمله سرگذشت پدیده‌های سیاسی و نظامی، چون جنگ‌ها، به‌نگارش درآمده است، لیکن اشاره‌ها و مطالب مندرج در همین متون در زمینه تاریخ اجتماعی و فرهنگی عصر ساسانی کم‌تر مورد توجه پژوهش‌گران قرار گرفت. این دسته منابع همان متون مورخان و وقایع‌نگاران دوره‌های رومی - بیزانسی هستند که به فراخور زمان نگارش، اطلاعات مهمی را برای بازنمایی یکی از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی روزگار ساسانی ارائه کرده‌اند. تدفین از جمله این جنبه‌های فرهنگی - اجتماعی است که در پژوهش پیش‌رو به آن پرداخته می‌شود و نکات

ذکرشده در متون تاریخی مذکور به‌عنوان داده‌ اطلاعاتی در نظر گرفته شدند تا بتوان با مقتضیات مذهبی و هم‌چنین داده‌های باستان‌شناسی آن‌ها را محک بزنیم. در نتیجه، صحت و سقم مطالب ارائه‌شده در متون تاریخی یادشده را از طریق تحلیل توصیف تاریخی بررسی کردیم تا بتوانیم چگونگی تدفین به‌عنوان پدیده‌ای فرهنگی - اجتماعی را از طریق آن واکاوی کنیم.

عدم تدفین در زمین و هم‌چنین اعتقاد به جلوگیری از دفن اموات در خاک برای عدم آلودگی باعث گردید که عاملی باشد برای اختلاف میان زرتشتیان و مسیحیان ساکن ایران که مهاجر یا اسیر بودند و در نتیجه سیاست‌های دیاسپورایی شاهان ساسانی به ایران کوچانده شده بودند. البته مسیحیان نیز دخمه‌هایی از سنگ روی زمین ایجاد می‌کردند که باعث هم‌سویی تدفین با زرتشتیان باشد، هرچند گاهی مسیحیان حتی به‌دنبال مجوز دفن اموات خود از پادشاهان ساسانی بودند، ولی این امور مقطعی بود؛ زیرا امکان داشت شاه بعدها دستور نبش قبر و قراردادن استخوان‌ها در معرض نور خورشید را صادر کند (دریایی ۱۳۹۴: ۱۸۰-۱۸۱). به این ترتیب وضعیت متزلزل و ناپایداری برای تدفین در خاک وجود داشت. ظن غالب که با داده‌های باستان‌شناسی و هم‌چنین متون مذهبی و تاریخی دوره ساسانی نیز هم‌خوانی دارد، تدفین در هوای آزاد و سپس استودان‌سازی استخوان‌ها بوده است. داده‌های باستان‌شناختی دیگر روش‌های تدفین در عصر ساسانی را نیز متذکر شده‌اند، لیکن متون تاریخی به آن شیوه‌های تدفین متفاوت کم‌تر پرداخته‌اند. این موضوع از منظر متون رومی و بیزانسی نگاشته‌شده در عصر ساسانی و پس‌اساسانی جلوه‌های متنوع و متفاوتی یافته است و هریک از نویسندگان به‌فراخور اطلاعاتی که در اختیار داشتند، درباره کیفیت این موضوع و صحت و سقم آن اظهار نظر کرده‌اند. این که چه میزان از مطالب ارائه‌شده در متون بیزانسی و رومی در زمینه تدفین ساسانی با مدارک باستان‌شناسی قابل تطبیق است، مسئله کانونی پژوهش حاضر را شکل داده است. بنابراین، این پژوهش می‌کوشد تا به این پرسش پاسخ دهد که اطلاعات ارائه‌شده مورخان دوره امپراتوری روم و هم‌چنین بیزانس (اعم از ارمنی/ یونانی و رومی) در زمینه تدفین در عصر ساسانی تا چه اندازه با مدارک باستان‌شناسی و متون مذهبی/ تاریخی این دوره هم‌خوانی دارد؟

۲. روش پژوهش و مبانی نظری

متون یونانی و رومی نگاشته‌شده در عصر ساسانی و پس‌اساسانی به‌عنوان داده‌های خام در این پژوهش مورد استفاده واقع شده و سرانجام به‌روش تحلیل توصیف تاریخی نقد و بررسی

شده‌اند. نکته‌ای که در استفاده از متون تاریخی باید مدنظر داشت، محک زدن آن با یافته‌های باستان‌شناختی است.

شایان ذکر است که درمورد اهمیت متون تاریخی، به مثابه مواد باستان‌شناختی، که می‌توانند در مطالعه فرهنگ حاکمیت‌ها مفید واقع شوند، کم‌تر بحث شده است (Postgate et al. 1995)، ولی امروزه باید متون باستانی را دست‌ساخته‌های باستانی دارای معنا و مفهوم محسوب کنیم که چیزی ماورای محتوای آن‌ها را تداعی معنا می‌کند (ماتیوز ۱۴۰۰: ۱۵۴). یکی از وجوه بارز این متون مبحث انسان‌شناختی به معنای عام آن است. این زمانی است که قرار است از متون درمورد فرهنگ یا بخشی از فرهنگ اعتقادی از جمله موضوع مهمی چون تدفین بهره‌برداری صورت گیرد. به نظر می‌رسد باستان‌شناسان اهمیت «انسان‌شناختی» مدارک مکتوب را تصدیق می‌کنند (Adams 1983: 42). حداقل درمورد موضوعی چون تدفین چنین تصدیقی موردنیاز است و سپس محک یافته‌های باستان‌شناسی نیز لازم است.

درمورد بهره‌گیری از متون تاریخی در مطالعات باستان‌شناسی نظرهای متنوعی ابراز شده است و همه این نظرها نگاه یک‌سان و حتی گاه مثبتی به این‌گونه مدارک ندارند، لیکن در پژوهش پیش‌رو از نوعی ره‌یافت، که توسط رتز پیش‌نهاد شده است، بهره گرفته شد. بدین ترتیب که مطالعات باستان‌شناسی در زمینه تدفین ساسانی و بهره‌گیری از متون یونانی و رومی به‌طور موازی موردتوجه قرار داده و سپس آن‌ها باهم مقایسه و گاه ادغام می‌شوند (Rahtz 1983). موضوع دیگر جایگاهی است که این پژوهش باید توجه خود را صرف آن کند. به عبارت دیگر، از منظر کلی این پژوهش چه جایگاهی در «بازنمایی روندهای تطور فرهنگی گذشته انسان» به‌طور عام و «تدفین دوره ساسانی» به‌طور خاص باید احراز کند. نگارندگان پژوهش حاضر مانند دیگر همکاران باستان‌شناس (از جمله Hodder 1982 d; Brown 1971 etc) بهره‌گیری از سنت‌های تدفینی را به عنوان متداول‌ترین روش برای بازنمایی روندهای تطور فرهنگی گذشته از جمله «ساختار اجتماعی» و همچنین موضوع «دین» در نظر گرفته‌اند، لیکن مدارکی که در اختیار داریم (یافته‌های باستان‌شناسی) و مدارکی که قرار است از متون یونانی و رومی استخراج کنیم، دو ماهیت متفاوت دارند. مدارک باستان‌شناسی به نوعی جلوتر یا به عبارتی پیش‌رو بوده و متون تاریخی یونانی و رومی هم‌عصر با دوره مورد مطالعه این پژوهش (دوره ساسانی) موردبیمهری واقع شده‌اند. بنابراین، رسالت پژوهش حاضر استفاده هم‌زمان و موازی این دو دسته مدارک به‌ظاهر از هم دور است.

۳. پیشینه پژوهش

تدفین ساسانی از مقوله‌های موردعلاقه باستان‌شناسان به‌شمار می‌رود. بدیهی است که در کاوش گورستان‌های تاریخی در ایران و جغرافیای فرهنگی روزگار ساسانی، تدفین‌های متنوع ساسانی نیز کشف و ثبت شده است (محمدی‌فر و امینی ۱۳۹۴: ۱۸۷-۱۸۸). این موضوع باعث انجام پژوهش‌های متعددی در زمینه تنوع در مکان و شیوه‌های تدفین در این بازه زمانی چهارصد ساله شده است که از آن میان به تدفین در دل خاک (Burny 1973: 91-92; Bacler 1978: 172)، تدفین در استودان (رهبر ۱۳۷۸: ۳۲۰؛ Huff 1998: 74)، تدفین در گورهای سنگ‌چین (Whitcomb 1985: 210)، و تدفین در برج‌های خاموش (حیدرپور و رهبر ۱۳۸۸: ۱۶-۲۰) می‌توان اشاره کرد. کم‌تر دیده شده است که مورخان و هم‌چنین پژوهش‌گران باستان‌شناسی به‌دقت در زمینه تدفین ساسانی در متون تاریخی برجای‌مانده از دوران امپراتوری روم/بیزانس پرداخته باشند. پژوهش پیش‌رو تلاش کرده است تا این موضوع را بررسی و تا حد امکان در رفع ابهامات آن بکوشد.

۴. متون رومی-بیزانسی و موضوع تدفین

به‌نظر می‌رسد متون یونانی و رومی هم‌زمان با دوره ساسانی به پیشینیان خود، ازجمله هرودوت، توجه ویژه‌ای داشته‌اند. همین توجه نیز گاهی خود را در نوشته‌های متأخر به‌خوبی نشان می‌داد. ذهنیت تاریخی موجود در میان نویسندگان رومی و هم‌زمان با حاکمیت ساسانیان از جمله نگرش‌های پیش‌داورانه‌ای بوده است که بعضاً در این متون راه یافته‌اند؛ ازجمله این‌که هرودوت در زمینه تدفین پارسیان نگاشته بود:

... رسمی درمورد تدفین مردگان دارند که سری است؛ چون راجع به آن چیزی بر زبان نمی‌آورند و آن است که کالبد مردگان، تا به‌وسیله پرنده‌گان یا سگ متلاشی نشود، قابل دفن نیست، از این‌که این رسم خاص مغ‌هاست مطمئنم، چراکه این موضوع را آشکارا انجام می‌دهند (Herodotus 1938: I-140).

هرودوت درمورد شیوه تدفین پارسیان نگاشته است: «کالبد را ابتدا با موم پوشانیده، سپس در زمین مدفون می‌سازند». وی نوشته است: «این مطالب را بنابر اطلاع دقیقی که از پارسیان به‌دست آورده‌ام، بازگو می‌کنم» (ibid.).

برخی از پژوهش‌گران باتوجه به مطالب ارائه‌شده در زمینه تدفین پارسی توسط هرودوت اشاره کرده‌اند که احتمالاً مغ‌ها این رسم دینی سوگواری و تدفین را از زرتشتیان استپ‌های

خاور که در بین آن‌ها جاری و عادی بود اقتباس کرده‌اند (ویدن‌گرن ۱۳۷۷: ۱۶۴). بریان در این زمینه نوشته است تمامی اسناد مکتوب بعدی از قدرت زبان‌های باکتریایی یا سغدی و حفظ رسوم تدفین هم‌چون تکه‌پاره‌شدن گوشت جسد توسط پرندگان شکاری سخن می‌گویند که کاملاً از سوم پارسیان متمایز بود (Briant 2002: 509).

به این ترتیب، مطالب هرودوت پیشینه و حتی زمینه‌ای ذهنی برای نگارش‌های بعدی گردید. به نظر می‌رسد کم‌تر مورخ رومی بدون آگاهی از کتب قدما می‌خویش (ازجمله هرودوت و هم‌چنین توسیدید) به نگارش مطالب تاریخی در زمینه هم‌آورد همسایه، یعنی حاکمیت ساسانی و فرهنگ آن، دست می‌زد. بردیسان نیز در روایتی جالب رسم تدفین در فضای باز و در نتیجه دریده‌شدن جسد متوفی توسط سگان وحشی را از رسوم مغان مادی برشمرده است (Bardesan et al. 1855: Law: §25). به این ترتیب، رسمی متعلق به مغان وارد شریعت زرتشتی شد و توسط ساسانیان به‌عنوان وارثان آیین مغان (درکنار دین زرتشتی) مورد بهره‌برداری کامل قرار گرفت (بنونیست ۱۳۹۴: ۱۸).

نباید از مورخان رومی - بیزانسی درباره ناآگاهی از این پیشینه خرده گرفت. بنابراین، بدیهی است که همه متون رومی - بیزانسی به شیوه یا شیوه‌های تدفین در عصر ساسانی اشاره‌ای نکرده‌اند. حتی برخی از متونی که در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفته‌اند در زمینه تدفین ساسانی اشاره مستقیم نکرده‌اند، بلکه اشارات تلویحی آن‌ها مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته است.

به این ترتیب، تعدادی از متون تاریخی دوره‌های رومی - بیزانسی در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته‌اند و به‌عنوان نمونه منابع مطالعاتی در نظر گرفته شدند که عبارت‌اند از: تاریخ جنگ‌ها منتسب به آمیانوس مارسلینوس، تواریخ منتسب به آگاتیاس، جنگ‌ها اثر پروکوپئوس، تاریخ تیوفیلاکت سیموکاتا، گاه‌نامه تیوفانس، روی‌دادنامه خوزستان، تاریخ سبئوس، و روی‌دادنامه سيعرت درکنار برخی از شهادت‌نامه‌های سریانی مسیحیان ایران. این منابع به‌جز چند استثنا، بازه زمانی اواخر حاکمیت ساسانی را پوشش می‌دهند و حتی برخی از آن‌ها در روزگاری تألیف شده‌اند که عملاً حاکمیت ساسانی منقضی شده و عصر حاکمیت اعراب مسلمان بر پهنه فرهنگی ایران تثبیت شده بود.

۱.۴ آمیانوس مارسلینوس: یکی از برجسته‌ترین آثار مورخان رومی کتابی است تحت عنوان *Rerum Gestarum* که اثر آمیانوس مارسلینوس (حدود ۳۳۲-۴۰۰ م) شناخته شده است. این اثر قابل توجه به تاریخ روم اختصاص دارد و از این نظر حائز اهمیت است که به نبردهای

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سیدابراهیم رایگانی و دیگران) ۶۹

میان شاپور دوم علیه رومیان در خلال سال‌های ۳۷۱-۳۵۳ م نیز پرداخته است. آمیانوس شاهد مستقیم محاصره آمد در سال ۳۵۹ م بود (گاریبولدی ۱۴۰۰: ۱۰۳-۱۰۴). نکته آن‌که در این اثر که شناخت قابل توجهی را از وضعیت روحی و فیزیکی ایرانیان عصر خود ارائه داده است و هم‌چنین شناخت قابل توجهی را از جغرافیا و اقوام ایرانیان نیز به‌دست داده است، کم‌تر به باورهای ایرانیان اشاره‌ای کرده است، چه برسد به این‌که به‌نحوه تدفین آن‌ها اشاره‌ای کرده باشد. فقط در طی پیش‌روی یولیانوس به سمت تیسفون، به مخفی‌شدن تعدادی از ایرانیان در دخمه‌هایی که تعداد آن‌ها در منطقه بین‌النهرین بسیار زیاد است اشاره کرده است (آمیانوس ۱۳۱۰: کتاب ۲۴، ۷۹).

این مختصر، تنها بخشی از کتاب آمیانوس است که به‌نحوه تدفین ساسانیان اشاره کرده است و قضاوت درمورد چندوچون مطلب وی بسیار دشوار است؛ چراکه به‌راستی یافتن مدارک باستان‌شناسی در زمینه چنین تدفین‌هایی حتی امروزه در بین‌النهرین تقریباً غیرممکن است. بنابراین، باید گفت که بخش اعظم دانسته‌های ما از متون رومی در زمینه تدفین ساسانی بیش‌تر به قرن پایانی این حکومت مربوط است. اگرچه در دو قرن اول حاکمیت ساسانی منابعی چون وقایع‌نامه‌ها و هم‌چنین شهادت‌نامه‌ها موجود است که در ادامه پژوهش به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۲.۴ موسی خورنی مورخ ارمنی به ذکر روایتی از تاریخ حاکمیت پارتی ارمنستان پرداخته و پیروزی شاهزاده آرتاشس بر یرواند غاصب را توصیف کرد و درنهایت پس از پیروزی، آرتاشس دستور می‌دهد کشته‌شدگان نبرد را به‌خاک سپارند (خورنی ۱۳۸۰: کتاب دوم، ۱۶۷). خورنی در ادامه ذکر کرد چون یرواند رگه‌ای خون‌اشکانی داشت، آرتاشس دستور می‌دهد او را به‌خاک سپارند و بنای یادبودی بر آرامگاهش برپا سازند (همان: ۱۶۸).

نکته آن‌که خورنی در همان کتاب دوم، تدفین همین «آرتاشس اشکانی» را تدفین تابوتی و در خاک قید کرده است (همان: ۱۸۱) و این نکته‌ای است که داده‌های باستان‌شناسی در موارد مشابه نیز آن را تأیید کرده‌اند و تدفین‌های متنوع تابوتی اشکانی از مناطق غربی و جنوب غربی ایران از جمله شوش نیز به‌دست آمده است (DeMorgan 1905: 33). نیک روشن است که تدفین‌های یادشده به روزگار حاکمیت اشکانیان مربوط است، لیکن صرفاً از باب اشاره به موضوع و پیشینه تدفین در متن مقاله ارائه شده است.

۳.۴ پروکوپیوس (Prokop) قیصری منشی سردار بیزانسی، به‌نام بلیزاریوس (Belisar)، در عهد یوستینین (۵۲۷-۵۶۵ م) بود و در لشکرکشی‌های او علیه ساسانیان وی را همراهی می‌کرد.

به این ترتیب، کتاب پروکوپيوس از مهم‌ترین منابع برای دوره نخستین حاکمیت قباد اول (۴۸۸-۵۳۱ م) و خسرو اول (۵۳۱-۵۷۹ م) به‌شمار می‌رود (شیپمان ۱۳۹۰: ۸). پروکوپيوس، ضمن شرح وقایع و حوادث روزگار قباد اول ساسانی، در زمینه ارتباط با قبایل ایبری ساکن گرجستان آورده است:

... قباد به صرافت افتاد قبایل مذکور را وادار به پیروی از کیش و آیین خود سازد و به گورگن پادشاه این قبایل فرمان داد که به هیچ وجه نگذارد مردم اموات خود را درون خاک مدفون نمایند، بلکه اجساد را مطابق آیین ایرانی‌ها پیش طيور و حیوانات بیندازند (پروکوپيوس ۱۳۹۱: ۵۷).

شواهد دیگری که از متن پروکوپيوس درمورد نحوه تدفین روزگار ساسانی قابل برداشت است، در خلال محکومیت سوخرا، به دست دشمنان وی، نزد قباد بوده است. در این زمینه چنین آمده است:

... گذشته از تهمت‌های دیگری که به او بستند، می‌گفتند که وی مایل به حفظ شعائر و آداب و رسوم ایرانی‌ها نیست و نمی‌خواهد بر طبق رسوم و مقررات کشوری زندگی کند؛ زیرا اولاً خدایان متعدد را پرستش می‌کند و دوم آن‌که هنگام فوت همسرش او را برخلاف آیین ایرانیان، که به خاک سپردن مردگان را منع کرده است، به خاک سپرد (همان: ۵۶).

این مطالب نقل شده توسط پروکوپيوس یکی از دقیق‌ترین اظهارنظرهایی است که از روزگار ساسانی توسط منابع رومی به ما رسیده است و شیوه تدفین عصر ساسانی مبتنی بر شرایع دین زرتشتی را توضیح داده است. پروکوپيوس در ادامه از نحوه تدفین خود قباد شاهنشاه ساسانی خبر آورده است و آن را با چنین عبارتی نقل کرده است: «... پس از آن‌که مراسم به خاک سپردن پادشاه مطابق رسوم و قواعد معمول در ایران انجام گرفت ...» (همان: ۱۰۲). شوربختانه پروکوپيوس در این بخش، دیگر آن قواعد و شیوه معمول را شرح نداده است و ما به قرینه و براساس نامه‌ای که قباد به گرگین، شاه ایبری، نوشته است، می‌دانیم منظور تدفین مرسوم در عصر زرتشتی بوده است (همان)، ولی پرسش اساسی هم‌چنان باقی است که آیا شاهنشاه ساسانی نیز به مانند رعایای او در معرض هوای آزاد قرار می‌گرفت و طعمه حیوانات وحشی می‌گردید؟ پروکوپيوس به چنین پرسشی پاسخ نداده است.

۴.۴ آگاثیاس، ملقب به اسکولاستیکوس (حدود ۵۳۶-۵۸۲ م)، اخبار دوره سلطنت یوستینین را ذکر کرده است و بنابه اظهارات خودش از بایگانی‌های سلطنتی ساسانیان در تیسفون برای نگارش بخشی از تاریخ خود استفاده کرده است (شیپمان ۱۳۹۰: ۸). آگاثیاس

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سیدابراهیم رایگانی و دیگران) ۷۱

درمورد مرگ مهرمهرویه سردار ایرانی نوشته است: «گماشتگان مهرمهرویه پیکرش را به بیرون شهر بردند و مطابق رسوم نیاکانی خود، بی‌آن‌که کسی در محل باشد، بدون پوشش رها کردند تا طعمهٔ سگان و نیز پرندگان شود که مردارخوارند (آگاثیاس ۱۳۹۹: کتاب دوم، ۷۶-۷۷).

همو در ادامه به شرح و قضاوت در این باره پرداخته است و توضیح نسبتاً دقیقی را درمورد رسوم تدفینی عصر ساسانی ارائه داده است. وی در این زمینه نوشته است رسم خاک‌سپاری پارس‌ها از این قرار است گوشت تن مرده خوراک جانوران می‌شود، ولی استخوان او در بیابان می‌ماند تا بپوسد و تجزیه شود. گذاشتن مرده در هر نوع گور یا تابوت یا حتی پوشاندن آن با خاک نهی شده است. حال اگر مدتی بگذرد و پرندگان و سگان به سراغ پیکر او نیایند و آن را از هم ندرند، در نظر پارس‌ها آن متوفی گناه‌کار و منحرف بوده و روح او جایگاه شرارت و خباثتی شده که مأوای خاص تبه‌کاران است. در آن ساعت به‌خصوص است که خویشاوندان او نوحه‌وزاری مفصلی برایش سر می‌دهند که می‌دانند متوفی در دنیای دیگر جایگاه و منزلتی نخواهد داشت، اما اگر پیکرهٔ مرده‌ای بر زمین نماند و طعمهٔ جانوران شود، او را اهل سعادت می‌دانند و از روح او به‌نیکی و بزرگی یاد می‌کنند که پاک‌دامن بوده و قدیس و تقدیر او چنان بوده است که به جایگاه نیکان عروج کند (همان).

آگاثیاس در ادامه به رد ادلهٔ پارسیان در زمینهٔ برحق‌بودن آیین و رسوم تدفینی خود نوشته است که قدیمی‌ترین ساکنان سرزمین اینان آشوریان، کلدانیان، و مادها بوده‌اند که از چنین رسوم تدفینی به‌دور بوده‌اند و شاهد این مدعا گورهایایی است که در اطراف بابل، نینوا، و همین‌طور در سرزمین ماد یافت می‌شود!

آگاثیاس در این‌جا شیوه‌های تدفینی اقوام یادشده را با شیوهٔ کنونی رایج در سرزمین‌های تحت انقیاد امپراتوری روم یکسان می‌داند و در این زمینه بیان می‌کند که نمی‌داند که در این تدفین‌ها خاکستر متوفی یا پیکر او را دفن می‌کرده‌اند، لیکن در هر صورت تدفینی وجود داشته که با تدفین کنونی رومیان قابل‌مقایسه است و یک‌سره با شیوهٔ برخورد با اموات در دورهٔ ساسانی (پارسیان) کاملاً متفاوت است. وی باورهای کنونی پارس‌ها در زمینهٔ تدفین را با حسرت یاد می‌کند که در دورهٔ هخامنشی نه چنین شیوهٔ تدفینی رواج داشت، نه رسم هم‌خوابگی با محارم (همان: ۷۸).

آگاثیاس در ادامهٔ مطالب خویش ماجرای را از زمان حاکمیت خسرو دوم (۵۹۱-۶۲۸ م) بر ایران نقل کرد که براساس آن برخی از فلاسفهٔ یونانی که به ایران آمده و پس از مدتی در حال بازگشت بودند که فرد متوفایی را به حال خود دیدند و او را دفن کردند، ولی در خواب

می‌بینند چون این فرد متوفی در زمان حیات با مادر خود هم‌خوابه شده بود، این وضعیت اسفبار شامل حال او شده است و باید سگان بدن او را پاره‌پاره کنند و این در نزد پارسیان مجازات فردی است که در زمان حیات خویش چنین خطایی را مرتکب شده باشد (همان: ۹۰-۹۱).

نکته آن‌که آگاثیاس در صفحات و مطالب پیشین از عمل هم‌بستری خواهران و برادران، و مادران و فرزندان در بین پارسیان (ساسانیان) به‌عنوان عملی که از نظر او (آگاثیاس) بسیار چندان‌آور و غیرانسانی است یاد کرد (همان: ۷۸) و البته نزد پارسیان زمان وی (ساسانیان) تحت عنوان عملی محبوب (خویدوده (Xwedodah) یا خوه‌دوده/ پارسی میانه: خوئیتوک‌دس نگارش اوستایی آن خوئیتودات) یاد شده است، چگونه است که در نقل روایت فلاسفه به یک‌باره پاره‌پاره شدن جسد متوفی پادفرهی برای چنان گناهی است؟ حال آن‌که آگاثیاس پیش‌تر ذکر کرده بود که جسم متوفی می‌بایست طعمه درندگان و پرندگان گوشت‌خوار (لاشخور) قرار گیرد؟ و حتی بحثی در زمینه سعادت ابدی را با این قضیه پیوند داده بود که اگر جسد به حال خود رها شود و گوشت‌خواران به سراغ او نیایند، یعنی فرد گناه‌کار بوده و عکس این قضیه یعنی این‌که فرد متقی از دنیا رفته است!

در هر صورت، وجود ادعاهای ضدونقیض در کتاب آگاثیاس اجازه برداشت و نتیجه‌گیری یک‌دستی از اظهارات او را نمی‌دهد، لیکن باید دانست بخش قابل‌توجهی از اظهارات وی منطبق بر یافته‌های تاریخی و حتی باستان‌شناسی است و با دیگر متون و فقه زرتشتی روزگار ساسانی هماهنگی دارد.

۵.۴. توفیلاکت سیموکاتا نیز از جمله مورخان رومی است که به نگارش وجوه اجتماعی و سیاسی- نظامی تاریخ روم و به تبع آن شاهنشاهی ساسانی در اواخر سده ششم و ربع اول سده هفتم میلادی پرداخته است. توفیلاکت نیز مانند دیگر مورخان رومی از منظر بالاتر به فرهنگ و تمدن ساسانی نظر افکنده است و بدیهی است که این نوع نگاه می‌تواند برای محقق امروز در عین آگاهی‌بخشی موجب سردرگمی نیز شود. توفیلاکت به‌ندرت سخن از نحوه تدفین و یا آداب و رسوم تدفینی پارس‌ها به میان آورده است و گاهی در خلال مطالب خواسته یا ناخواسته به این موضوع پرداخته است که نگاهی نسبتاً متفاوت با دیگر هم‌قطاران خویش را ارائه کرده است. توفیلاکت در خلال نبرد بهرام چوبین با رومیان و اشاره به شکست وی نوشته است: «... پیکرهای کشتگان پارس‌ها غارت شد و دیگر ممکن نشد که به خاک سپرده شوند و در آن میانه سوری برپا گردید که دودام میهمان آن بودند» (توفیلاکت سیموکاتا ۱۳۹۷: کتاب سوم، بند ۸.۱).

مفهوم عبارت «... و دیگر ممکن نشد که به خاک سپرده شوند»، عطف به کشته‌شدگان سپاه پارسی (ساسانی) است. این که تئوفیلاکت آگاهانه این مطلب را ارائه کرده است یا خیر، موضوعی است که از درک حقیقت آن عاجزیم، لیکن چند فرض به دنبال این عبارت در مبحث تدفین مطرح می‌شود. نخست آن که تئوفیلاکت می‌داند پارسیان زرتشتی هستند و پیروان این دین اموات را در خاک دفن نمی‌کنند و میهمانی دودام به نفع آن‌هاست و تازه از جمله رستگاران اند (بنگرید به مطالب فوق از آگاثیاس). فرض دوم آن است که تئوفیلاکت چنین موضوعی را نمی‌داند و صرفاً به توصیف صحنه پس از نبرد پرداخته است و فرض سوم آن که بخش قابل توجهی از سپاه پارسی غیرزرتشتی و احتمالاً مزدورند که بنابه رسم خویش می‌بایست مراسم تدفین آن‌ها به جا آورده شود که از قضا باید در خاک دفن شوند!

چنانچه هریک از سه فرض فوق را محتمل‌تر بدانیم، باز پای استدلال هم‌چنان برای اثبات آن فرض کوتاه است. بنابراین، می‌بایست به دنبال شواهد متنی دیگر در کتاب تئوفیلاکت از رسوم پارسیان زرتشتی در زمینه تدفین باشیم تا بتوانیم درک کنیم که کدام یک از فرض‌های سه‌گانه فوق احتمال بیش‌تری دارد که با واقعیت امر قرین بوده باشد.

تئوفیلاکت، در ادامه کتاب چهارم، مبحث گرفتارشدن هرمزد در دام توطئه درباریان را مطرح کرده و آورده است که هرمزد زبان به نصیحت گشود و از درباریان چنین خواست:

... بهرام هنوز در چنگ ماست، هنوز سلاح دارد، و پنهان‌کاری می‌کند تا شمشیرش را به روی پارس‌ها آخته دارد، بر وقاحت خود اصرار دارد؛ او را نابود کنید تا طعمه درندگان شود، مگذارید جنازه این آدم هم آبرومندانه به خاک سپرده شود و گر نه پلیدی روح این فرد فاسد را در خاک غرس نموده‌اید ... (همان: کتاب چهارم).

همو در ادامه و در جوابیه بندوی به هرمزد آورده است: «[هرمزد] ... در سرتاسر دوره حکومت خود سبلی از آدم‌کشی جاری کرد، از ازدیاد کشته‌ها دجله را خشکاند. او مردی است که گورها را بی‌شمار کرد ...» (همان).

تئوفیلاکت در نقل قول اول از زبان هرمزد چنان مطلب را ادا کرده است که گویی عدم خاک‌سپاری بهرام موجب رنجش روح و روان فاسد وی می‌شود (همان: ۱۹۵)؛ حال آن‌که اگر واقعاً چنین کاری اتفاق می‌افتاد، نص صریح دیانت زرتشتی عصر ساسانی در زمینه حرمت تدفین در خاک صورت می‌پذیرفت (آن‌چنان‌که آگاثیاس نیز به آن اشاره کرد). این درحالی است که تئوفیلاکت از عدم تدفین بهرام در خاک به عنوان یک پادافره برای اعمال بهرام توسط عمال شاهی (صرفاً در نصیحت هرمزد) یاد کرده است.

در نقل قول دوم، که از زبان بندوی ارائه شد، نیز چنان است که دجله به عنوان جایگاه اجساد کشته شدگان توسط هرمزد در نظر گرفته می شود و این درحالی است که در فقه زرتشتی عصر ساسانی حرمت آلودن آب کم از آلودن خاک نیست و تدفین در آب یا آب سپاری (معادل خاک سپاری) نیز مذموم بوده است. از طرفی در ادامه همین نقل قول آمده است: «... او مردی است که گورها را بی شمار کرد...».

توجه به این بخش از نقل قول بندوی از این جهت اهمیت دارد که تثویلاکت دانسته یا نادانسته در زمینه تدفینی سخن می گوید (تدفین در گور = متضمن تدفین در خاک) که از نظر حکومت ساسانی بزه و درعین حال گناه محسوب می گردید و تدفین استودانی از منظر امروزی ما یک تدفین ثانویه و نه تدفین در گور شناخته می شود. بنابراین، تثویلاکت در زمینه وجوه اجتماعی عصر ساسانی، از جمله تدفین، برخلاف آنچه ادعا کرده است، نه تنها دانش اندکی داشته است، بلکه نتوانسته است از مطالب همکاران سلف خویش نیز به درستی استفاده کند تا مرتکب چنین تناقض گویی نشود.

۶.۴ سبئوس از جمله مورخان ارمنی است که بیش تر تحت تأثیر اندیشه های متعصبانه مذهبی مسیحیت به نگارش تاریخ پرداخته است که بازه زمانی ۴۰ تا ۶۰ ق را درک کرده است و از این منظر به جهت نگارش تاریخ بلا فصل یا همان دوره پساساسانی از ارزش والایی برخوردار است. نکته آن که سبئوس با وجود تعصبی که به مسیحیت دارد، کم تر شئون مذهبی ساسانیان از جمله تدفین را به ورطه نقد کشیده است (آن گونه که غالب مورخان مسیحی کرده اند). تنها مطلبی که از نحوه تدفین روزگار ساسانی (به زعم سبئوس) در کتاب وی قابل برداشت است، در مورد مرگ خسرو انوشه روان است که چنین آمده است: «... پس از آن چند روزی بر نیامد که انوشه روان در گذشت. مسیحیان پیکرش را در مرقد شاهان به خاک سپردند» (سبئوس ۱۳۹۶: ۷۵).

این عبارات باید پیشینه ای در متن داشته باشند که چنان که می دانیم، سبئوس خسرو اول را تعمید یافته و در نتیجه مسیحی می دانست. همو بیان کرده است که در نتیجه گرایش وی (خسرو) به مسیحیت، موبدان سلطنتی را به نقاط دوردست فرستاده بود. سبئوس از برگزاری مراسم قرائت/انجیل در دربار خبر داده است (همان). تاریخ نامه یوحنا نیز ماجرای مشابهی از مسیحی بودن خسرو نگاشته است (تاریخ نامه یوحنا ۱۴۰۰: ۱۸۲-۱۸۳) که حاکی از گسترش قابل توجه مسیحیت در دستگاه حاکمه ساسانی است. بنابراین، از نظر این منابع معدود، دفن «شاهنشاه ساسانی» توسط «مسیحیان» و در «مرقد شاهان» در «خاک» کاملاً بدیهی و معمول به شمار می رفت. حتی اگر این مطلب واقعیت نداشته باشد (که شواهدی برای اثبات یا رد آن در

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سیدابراهیم رایگانی و دیگران) ۷۵

دست نداریم)، وجه تبلیغاتی این سبک نوشتار بین نویسندگان رومی و بیزانسی مبین دیدگاه غالب بر این دسته از منابع تاریخی است که بیش تر ناشی از تعصب مذهبی است تا مباحث ملی و سیاسی.

۷.۴. تنوفانس را نمی‌توان در زمره مورخان رومی قرار داد. به همین دلیل کتاب وی را به‌عنوان گاه‌نامه معرفی کرده‌اند (Mango and Scott 1997). او به‌ندرت در اثر خویش شیوه تدفین ایرانیان را متذکر شده است، لیکن در ذکر نبردهای خسرو دوم (۵۹۱-۶۲۸ م) با امپراتوری روم پس از شکست شاهین از سپهسالاران سپاه ایران آورده است:

... خبر که به خسرو رسید، بر شاهین غضب کرد. سپهسالار هم که سخت درهم شکسته بود، مریض شد و در پی آن درگذشت. خسرو فرمان داد تا پیکر او را در نمک گذاشتند و به میهن بازگرداندند و از ادای هر بی‌احترامی در حق آن فروگذار نکردند (تنوفانس ۱۴۰۱: ۷۹).

باید دانست چنین مطلبی (... پیکر او را در نمک گذاشتند) را هیچ‌یک از منابع رومی ذکر نکرده‌اند، کمالین‌که چنین رسمی (نمک‌سپاری متوفی) در بین پارسیان معمول نبوده، مگر به‌حکم ضرورت یا از سر اتفاق، مانند آنچه در معبد نمک چهرآباد زنجان اتفاق افتاد و بنابه حادثه‌ای اجساد معدن‌چیان زیر قطعات بزرگ سنگ نمک مدفون گردید (Hadian Dehkordi et al. 2021: 45). این شواهد به‌هیچ‌روی تأییدی بر مرسوم‌بودن نمک‌سپاری اجساد در روزگار باستان در ایران نیست و رسوم معمول همان تدفین در هوای آزاد و سپس استودان‌سپاری است که هم متون تاریخی/ مذهبی آن را متذکر شده‌اند و هم داده‌های باستان‌شناسی بر آن صحنه گذاشته‌اند. بنابراین، این قول تنوفانس هرچند تنها منبع ذکرشده در این زمینه است، لیکن چون با دیگر داده‌های متنی (تاریخی) و مادی (باستان‌شناسانه) هماهنگ نیست؛ نمی‌تواند چندان محل اعتنا به‌شمار آید.

۸.۴. روی‌دادنامه خوزستان نیز از متون سریانی اواخر عصر ساسانی و ابتدای حاکمیت عرب‌های مسلمان بر جغرافیای فرهنگی ایران به‌شمار می‌رود. این نوشتار، که بازه زمانی حدوداً شصت‌ساله میان ۵۸۹ م تا ۶۴۹ م را پوشش می‌دهد؛ به‌صورت ضمنی گاهی به روایت شیوه تدفین عصر ساسانی پرداخته است، ازجمله زمانی که درمورد مرگ فردی به‌نام گیورگیس، اهل ایزلا، به‌دستور خسرو را روایت می‌کند. ظاهراً گیورگیس یک روحانی زرتشتی بوده است و به دیانت مسیح درآمده بود. شاه (خسرو دوم) او را مصلوب کرد و هم‌کیشان وی، که مطمئن بودند با جسد وی به‌شیوه زرتشتیان برخورد خواهد شد، «... پیکرش را به‌دست آوردند و او را در بیت‌مار سرگیس در مبرختا دفن کردند» (روی‌دادنامه خوزستان ۱۳۹۵: ۷۴).

روی دادنامه خوزستان درمورد مرگ خسرو از عبارت «دفن در آرامگاه شاهان» استفاده کرده است. این منبع نوشته است: «... شیرویه پسرش بر سر او سوگواری کرد و او در آرامگاه شاهان دفن شد» (همان: ۸۶). شارحان متن روی دادنامه خوزستان این روایت را نسبتاً عجیب یافته‌اند و از شیوه تدفین شاهان ساسانی در دخمه و سپس استودان یاد کرده‌اند، لیکن در توجیه این بخش از متن روی دادنامه ذکر کرده‌اند که این مطلب احتمالاً با روی دادنامه سيعرت ارتباط داشته باشد که در آن ادعا شده است خسرو مسیحی شده و در نتیجه غسل و تعمید یافته بود (همان: پانوش ۱).

۹.۴ روی دادنامه سيعرت (*The Chronicle of Seert*) نیز از جمله متونی است که می‌توان آن را در ارتباط با اواخر عصر ساسانی مورد توجه و مطالعه قرار داد. هرچند روایت‌هایی که نگارنده یا شاید گردآورنده این روی دادنامه از زمان شاهان اولیه و میانی ساسانی ارائه کرده است، حاکی از استفاده این مؤلف از برخی اطلاعات از دیگر منابع هم‌عصر یا پیشینان وی درمورد این شاهان بوده است و در نتیجه روایت مستقیم و گاه صحیحی نیست (Wood 2013: 2-22). وود خلاصه‌ای از مباحث مرتبط با اختلافات زرتشتیان و مسیحیان را، که در روی دادنامه‌ها یا اعمال شهدا ذکر شده بود، به‌عنوان شاهد مثال و نمونه‌کار روی دادنامه سيعرت آورده است:

گفته می‌شود در یک صحنه شاه زاماسپ از بابای (Babai) خواسته است که احترام به یادگاران توسط مسیحیان را توضیح دهد که او این کار را با روشن کردن اعتقاد به رستاخیز نهایی مردگان توجیه می‌کند. دفن مردگان از دیرباز موضوعی بحث‌انگیز در دین زرتشتی بوده است. زندگی چندین قدیس با تلاش مجوسان برای جلوگیری از دفن اجساد کسانی که به مسیحیت گرویده‌اند به پایان می‌رسد (ibid.: 114).

به جز موردی که در ارتباط با مسیحی جلوه‌دادن خسرو از روی دادنامه سيعرت در مطالب پیشین ذکر آن رفت و همراهی و تلاش برای توجه به کلیسای شرق براساس سیاست‌های کلی حاکمیت ساسانی در ارتباط با مسیحیان ایرانی (غالباً نستوریان)، مطالبی که در این روی دادنامه در ارتباط با موضوع تدفین است، مشابه مطالب درج‌شده در شهادت‌نامه‌های سریانی ایران در عصر ساسانی است.

۱۰.۴ شهادت‌نامه‌های سریانی ایران، مجموعه‌ای از این شهادت‌نامه‌ها، تحت همین نام و در قالب یک کتاب مستقل به فارسی منتشر شده است (امیری باوندپور ۱۳۹۸). این مجموعه مانند دیگر متون ذکرشده راوی حوادثی است که در نیمه دوره ساسانی به‌بعد (دست‌کم از روزگار شاپور دوم حک ۳۰۹-۳۷۹ م) رخ داده است. بنابراین، انتظار از این مجموعه به‌عنوان

منبعی اطلاعاتی در ارتباط با اختلافات مذهبی و تعقیب و گریز مسیحیان تقریباً منبعی دست‌اول محسوب می‌گردد. از طرفی، همین شهادت‌نامه‌ها، آن‌جا که بحث تدفین شهدا به میان می‌آید، مطالبی را ارائه کرده‌اند که پژوهش پیش‌رو در مبحث تدفین روزگار ساسانی (دوره‌ای که حوادث این شهادت‌نامه‌ها اتفاق افتاد) از آن‌ها سود برده است. غالب مضامینی که در این شهادت‌نامه‌ها در زمینه تدفین قابل استفاده است حاوی عبارت‌هایی چنین است: «... چون تمام این آزارها فرونشست و مجوسان ناپاک گمان بردند که او مرده است، بدنش را روی زمین کشیدند و در بازار شهر انداختند. مسیحیان شبانه پیکر او را ربودند ...» (همان: ۸۴).

یا در مورد سرقت جسد بر حدبشбай روحانی از دست دو نگهبان زرتشتی در «شهادت‌نامه بر حدبشбай خادم» (همان: ۹۱)، از موارد قابل ذکر است که به صورت تلویحی به تدفین مسیحی (تدفین در خاک) برخلاف نگاه زرتشتی (عدم تدفین در خاک) اشاره دارد. هم‌چنین، سرقت جسد عقیب‌شمای از دست نگهبانان توسط دختر شاه ارمنستان، که ظاهراً خود نیز گروگان بود، سخن به میان آمده است (همان: ۲۰۵).

شهادت یعقوب کشیش و آزاد خادم (همان: ۱۱۲) از جمله نمونه‌هایی است که سپردن جسد به دست نگهبان را تأیید می‌کند تا مبادا به روش مسیحیان در خاک دفن شود. یا دفن چندین نفر در یک قبر از ترس عمال حاکمیت ساسانی از جمله مواردی است که شهادت‌نامه‌های مسیحیان در مورد آن اطلاعاتی را ارائه می‌دهند (همان: ۱۲۱).

در یکی از این شهادت‌نامه از زبان شاپور دوم شاهنشاه ساسانی، قسم به خورشید و به آتش ذکر شد و در ادامه مسیحیان را تهدید به «فرستادن به قبرستان» می‌کند (همان: ۱۳۱). یا همین مورد در «شهادت‌نامه نرسای اسقف»، شاگردش یوسف، (همان: ۱۴۰) تکرار شده و شاپور آن‌ها را چنین خطاب قرار داد: «... و من بر تمثال شما ترحم دارم و نمی‌خواهم که با خون لوث شوند و با مرگی دردناک در قبر فرود آیند ...».

نکته آن‌که اگر مجوسان بر پیکر شهدای مسیحی آن‌گونه که متون شهادت‌نامه‌ها اشاره می‌کنند، حارث یا نگهبان گذاشته بودند تا از تدفین در قبر و نهایتاً در خاک جلوگیری کنند، در این عبارت‌ها از همان شهادت‌نامه‌ها، شاپور شاهنشاه ساسانی به عنوان متولی دیانت زرتشتی، یا می‌خواهد متهمان مسیحی را به «قبرستان» روانه کند (بنگرید به مطالب پیشین) یا از سر ترحم نمی‌خواهد همان متهمان با مرگی دردناک درون «قبر» فرود آیند!

استفاده از واژه‌هایی چون قبر و قبرستان نمی‌تواند ناشی از تفنن نویسنده یا اشتباه سهوی بوده باشد، بلکه ناهماهنگی و حتی تناقض در مباحث اعتقادی درج‌شده در مطالب

شهادت‌نامه‌ها ناشی از فضا و زمان نگارش این دست از متون است. گاهی نیز ناآگاهی نویسنده از باورهای رایج عصر ساسانی را نشان می‌دهد که بالاترین مقام سیاسی دستگاه حاکمیت ساسانی را به ندانستن واقعیت و باور حرمت تدفین در خاک متهم می‌کند. روایت‌هایی از تدفین ثانویه شهدای مسیحی در برخی از شهادت‌نامه‌ها قابل ملاحظه است؛ «شهادت‌نامه اسیران بیت زبدی» از این جمله است که اشاره کرده است:

... هنگامی که روز شد، عبدیشوع آن مرد و دو پسرش را به دیدن مردگان برد و جسد دوسا، ماریهب، و دیگر کشیشان را به آن‌ها نشان داد. آن سه نفر اجساد را بلند کردند و به غاری روی ارتفاعی منتقل کردند و سپس دهانه غار را با سنگ‌های بزرگ پوشاندند ... بعد از این اتفاق آن مرد فقیر و پسرانش آمدند و جسد عبدیشوع قهرمان را پنهان کردند و روی آن مقبره‌ای از سنگ بنا کردند ... سرپرست یک صومعه که مشتعل از حرارت الهی بود، در آن روستا مقبره‌ای بنا کرد و استخوان‌های آن شهیدان را از غار بیرون آورد و در مشهدی که ساخته بود، به خاک سپرد... (همان: ۱۶۳-۱۶۴).

گاهی شهادت‌نامه‌ها به موضوعی آیینی و حتی گاهی سیاسی اشاره می‌کنند که نمود تاریخی آن را از منابع دیگر نیز می‌توان به دست آورد. به عنوان مثال در «شهادت‌نامه برشیا» موضوع هدیه سر شهدای مسیحی به معبد آناهیتا را چنین نگاشته است:

... بدین سان دوزاده نفر به هم‌راه آن مجوس کشته شدند. و اما بعد، سر ایشان را به داخل شهر بردند و در معبد آناهیتا، الهه ایرانیان، آویزان کردند ... و جسد ایشان را نیز حیوانات وحشی و مرغان آسمان دریدند (همان: ۱۷۶).

این متن از دو جنبه قابل بررسی است. نخست آن که ظاهراً اهدا کردن سرهای قربانیان به معبد آناهیتا یا آتشکده (واقع در اردشیرخره) رسمی است که از اوان شاهنشاهی ساسانی توسط پادشاهان این سلسله اجرا می‌گردید و نمونه آن را طبری در پاسخ نامه اردشیر ساسانی به اردوان اشکانی ذکر کرده است (طبری ۱۳۶۲: ۵۸۳). دیگر آن که متولیان امر اعدام فقط سر قربانیان را با خود به آتشکده یا آن‌گونه که متن اشاره کرده است، معبد آناهیتا برده‌اند و بدن‌ها مطابق فقه زرتشتی رها شدند و توسط وحوش و مرغان آسمان (کرکس‌ها) دریده شدند. آخرین شهادت‌نامه مورد بررسی که قبلاً نیز به آن ارجاع داده بودیم، «شهادت‌نامه عقیب‌شمای اسقف و یوسف کشیش و آیت‌الاهای خادم» است. این شهادت‌نامه در ابتدای متن بحثی را در ارتباط با تأثیر مبلغان مسیحی در زرتشتیان نسبتاً کم‌اطلاع ارائه کرده است. در آن جا برخی از شرایع مرتبط با دیانت زرتشتی روزگار ساسانی مورد توجه گرفته و بر آن‌ها خط بطلان کشیده شده است. از جمله این که «... و مردگان را در زمین دفن کنید ...» (همان: ۱۹۹).

آنچه از متن این شهادت‌نامه برمی‌آید، تسلط نسبتاً قابل‌توجه نویسنده متن بر فقه زرتشتی روزگار ساسانی است. با آگاهی کامل برای برخی از پیروان دین زرتشتی این باورها را باطل دانسته است و از آن‌ها می‌خواهد که دست از این باورها بکشند و به دین مسیح درآیند. از جمله این باورها، موضوع تدفین در خاک است که موردتوجه قرار گرفته است و تسلط برخی از مبلغان یا حداقل نگارندگان متن شهادت‌نامه‌های یادشده را بر باورهای زرتشتیان روزگار ساسانی نشان می‌دهد.

۵. تحلیل و بررسی

تدفین در دوره ساسانی یکی از موضوعات جذاب و درعین حال بغرنج در مطالعه فرهنگ این عصر به‌شمار می‌رود. مطالعات باستان‌شناختی و متون تاریخی مسیرهای متفاوتی را برای بررسی این عمل پیش‌روی پژوهش‌گران قرار می‌دهند. تلفیق اطلاعات حاصل از هر دو به ارائه مطالبی نسبتاً مستند در این زمینه منجر خواهد شد. همیشه متون تاریخی و داده‌های باستان‌شناسی مسیری موازی را طی نمی‌کنند. نکته آن‌که متون تاریخی نیز چنین ویژگی‌ای دارند. به‌عنوان مثال، شواهد تلمودی شاهان ساسانی را به‌عنوان حاکمانی نسبتاً بردبار معرفی می‌کنند، حتی اگر آن‌ها به دنبال نقشی بسیار بیش‌تر در امور یهودیان در مقایسه با پیشینیان خود بودند. در گفت‌وگوهای شاپور دوم با خاخام‌ها در مورد آداب دفن آن‌ها به‌نظر می‌رسد شاه منتقد چنین رفتاری است، اما ظاهراً این انتقاد خصمانه نیست (Neusner 1960: vol. II, 71, vol. IV, 49)، این البته همه ماجرا نیست؛ چراکه در بازه زمانی بالغ‌بر چهارصد سال حاکمیت شاهنشاهی ساسانی بر پهنه وسیعی از سرزمین‌های مسکون در آسیای غربی، رواداری مذهبی شاهنشاهان ساسانی در جریان نبوده است.

اگرچه نفوذ مسیحیان (به‌خصوص پزشکان مسیحی) در دربار شاهنشاهان ساسانی، ازجمله خسرو اول و دوم، موجب تغییر رویه این پادشاهان در زمینه تعقیب و آزار مسیحیان می‌گردید (محمدی ۱۳۷۴: ۲۳۳-۲۴۴)، در برخی موارد شاه ساسانی درقبال دستوره‌های روادارانه خود اظهار ندامت کرده است (حداقل در زمینه تدفین) و دستور نبش قبر و بیرون‌آوردن استخوان‌ها از قبور را صادر می‌کرد (دریایی ۱۳۹۴: ۱۸۰-۱۸۱). پیش‌ازاین اشاره شد که در یک صحنه، شاه زاماسپازبابای اسقف خواسته است که احترام به یادگارهای تدفینی توسط مسیحیان را توضیح دهد. او این کار را با روشن کردن اعتقاد به رستاخیز نهایی مردگان توجیه می‌کند (Wood 2013: 114). بدیهی است که شاه ساسانی مگر به مصلحت وگرنه چنین توجیه و توضیحی را نخواهد

پذیرفت؛ چراکه دفن مردگان از دیرباز موضوعی بحث‌انگیز در دین زرتشتی بوده است و بر سر همین موضوع به شدت با دیگر ادیان به خصوص در مناطق شهری چالش‌های هم‌زیستی داشته‌اند. مواردی که در آن‌ها زندگی چندین قدیس با تلاش مجوسان برای جلوگیری از دفن اجساد کسانی که به مسیحیت گرویده‌اند به پایان می‌رسد، در متون مسیحی این دوران بسیار زیاد است.^۱ پیش از این نیز، روش‌های متفاوت مسیحیان برای دفن اجساد کشته‌های ناشی از استنطاق‌های موبدان زرتشتی را ذکر کردیم. البته باید توجه داشت که این شهادت‌نامه‌ها مانند هر متن دیگر رومی-بیزانسی توسط دشمن شاهنشاهی ساسانی نگاشته شده است و در نتیجه بر هر محقق واجب است تا اطلاعات این متون را با احتیاط تمام بنگرد و دیگر شواهد را نیز مدنظر قرار دهد. داده‌های باستان‌شناسی محک مناسبی برای صحت و سقم متون تاریخی یادشده در زمینه تدفین هستند. از طرفی، پیش از آن باید دانست که وجود ادیان و اعتقادات مختلف در عصر ساسانی سنت‌های تدفینی متنوعی را در پی داشته است. تاکنون بررسی‌ها و کاوش‌های بسیاری به کشف و شناخت سنت‌های تدفینی در دوره ساسانی منجر شده است. با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی، تفکر سنتی در باب تدفین، که تنها به عرضه‌داشت جسد در هوای آزاد می‌پرداخت، تعدیل یافت و شیوه‌های متنوعی جهت دفن اجساد از اقصای نقاط امپراتوری ساسانی گزارش شد (شعرباف و نظری ۱۳۹۶: ۱۶۴).

مطالب ارائه‌شده در زمینه تدفین متون تاریخی ذکرشده در مقاله حاضر، ضمن تناقض قابل‌اعتنا در قبال هر نویسنده و هم‌چنین با دیگر هم‌عصران و هم‌چنین اسلاف، به تدفین دگراندیشان عصر ساسانی (به‌جز مسیحیان) هیچ‌گونه اشاره‌ای ندارند، حال آن‌که داده‌های باستان‌شناسی حاکی از وجود تدفین‌های چاله‌ای (تدفین در خاک) در مناطق مختلف جغرافیایی تحت حاکمیت ساسانی است. از جمله این مناطق می‌توان به هفت‌توان‌تپه در شمال غرب ایران اشاره کرد (Burney 1973: 172) که طی کاوش‌های سال ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۱ م قبوری همراه با اشیاء تدفینی به دست آمدند که در گاه‌نگاری کاوش‌گر این قبور به دوره ساسانی منتسب شده‌اند. برخی از پژوهش‌گران چنین تدفین‌هایی در این منطقه را در ارتباط با حضور مسیحیان دانسته‌اند (Bivar 1970: 157). این انتساب مذهبی (مسیحیان ساکن در شمال غرب ایران) به دلیل اشیای موجود در قبور، از جمله صلیب‌ها، بوده است (ibid.). علاوه بر این شواهدی در شوش از تدفین در خاک (Boucharlat 1991: 72) به دست آمده است. طبق کاوش‌های صورت گرفته در ویرانه‌های کاخ شائور، قبوری شناسایی شدند که به دوره پارتی یا اواسط قرن سوم میلادی تاریخ‌گذاری شدند و در میان آن‌ها یکی از قبور حاوی سکه شاپور اول (۲۴۰-۲۷۰ م) بود (Boucharlat and Haerinck 2011: 39). قومنس (Stronach 1968: 162)، بخش‌های غربی شاهنشاهی

ساسانی از جمله صنکر A (Kamada and Ohtsu 1988: 50)، و بخش‌های شرقی شاهنشاهی ساسانی نیز در کنار نفوذ اندیشه‌های بودایی برای جسدسوزی تدفین در خاک نیز ملاحظه گردید (Shaffer and Hoffinan 1976: 133-136). در مناطق شرقی این تدفین‌ها کمی پراکنده بوده است و آثاری از جمله گورآوندها شامل گوشواره‌های مفرغی و شیشه‌ای و هم‌چنین سفال‌های قابل‌انتساب به دوره کوشانوساسانی به‌دست آمدند. به این ترتیب یافته‌های باستان‌شناسی موجودیت تدفین در خاک در دوره ساسانی را در بخش‌های قابل‌توجهی از مناطق تحت حاکمیت شاهنشاهی ساسانی تأیید می‌کنند، حال آن‌که در غالب موارد تعصبات مذهبی در متون تاریخی به‌صراحت چنین نوع تدفینی را توسط حاکمیت ساسانی (و نه مردم عصر ساسانی) ذکر نکرده‌اند، مگر به تناقض!

مورد دیگر مبحث طبقات اجتماعی مؤثر در تدفین در دوره ساسانی است که متون مورد مطالعه به آن پرداخته‌اند. آن‌چه در باب طبقات اجتماعی متنوع روزگار ساسانی از متون رومی-بیزانسی قابل‌برداشت است، صرفاً در ارتباط با شهدای مسیحی قابل‌تفسیر است که فارغ از مقام یک‌سان شهدا از نظر معنوی با یک‌دیگر، برخی از این شهدا صاحب مقبره شدند (بنگرید به مطالب پیشین). مطالعات باستان‌شناختی در این زمینه نشان داده‌اند که برخی از شیوه‌های تدفین در روزگار ساسانی، ضمن پای‌بندی به اصول دیانت زرتشتی در این زمان، حاکی از طبقه اجتماعی نخبه در مرکز شاهنشاهی ساسانی یعنی ایالت فارس بوده است (Farjamirad 2015 b: 149). اقلیم و موقعیت جغرافیایی نیز از مسائل مغفول در زمینه تدفین روزگار ساسانی در متون تاریخی رومی-بیزانسی است، حال آن‌که مطالعات باستان‌شناسی به‌وضوح چنین موردی را متذکر گردیده است و روشن شده است که در مناطق کوهستانی، که صخره‌های سنگی در دست‌رس‌اند، تدفین در قبور سنگی به‌مراتب بیش‌تر از دیگر مناطق، از جمله دشت‌ها و مناطق ساحلی، بوده است (شعرباف و نظری ۱۳۹۶: ۱۷۵).

۶. نتیجه‌گیری

متون تاریخی دوران رومی-بیزانسی از منابع قابل‌توجه بازسازی روندهای تطور فرهنگی دوره ساسانی به‌شمار می‌روند. هرچند این متون توسط شهروندان هم‌اورد حاکمیت ساسانی به‌رشته تحریر درآمده‌اند و اعتماد صرف به آن‌ها آسیب‌زا خواهد بود، بهره‌گیری از اطلاعات این متون، در کنار داده‌های باستان‌شناسی، می‌تواند راه‌گشای برخی از مسائل ناپیدای فرهنگی-اجتماعی باشد که تاکنون به آن‌ها کم‌تر توجه شده است. یکی از این مسائل تدفین است. متون تاریخی

مذکور بسته به زمان نگارش، اطلاعات متنوعی را از روند تدفین در دوره طولانی مدت حاکمیت ساسانیان بر پهنه آسیای جنوب غربی ارائه داده‌اند. این اطلاعات گاهی با یافته‌های باستان‌شناسی قابل تطبیق است که اهم آن موضوع قرارداد اجساد متوفیان در فضای باز است. استفاده از استودان به عنوان بخشی از تدفین ثانویه دوره ساسانی نیز از همین متون قابل برداشت است. این درحالی است که متون یادشده به ندرت مطلبی را در زمینه بهره‌گیری از قبور صخره‌ای یا مکان دفن نخبگان ساسانی ارائه کرده‌اند. تناقض اطلاعات ارائه‌شده در زمینه تدفین ساسانی در یک متن و در متون هم‌دوره و پس از آن ناشی از قالب نگارش یک‌سان، تعصبات مذهبی، و هم‌چنین تاحدودی ملاحظات سیاسی است که بر مندرجات این متون سایه افکنده است. آنچه روشن است بهره‌گیری از این متون تاریخی در بازنمایی شیوه‌های تدفین در عصر ساسانی، در کنار داده‌های باستان‌شناسی، منطقی و راه‌گشاست. تناقض موجود در متون تاریخی در پرتو بهره‌گیری از یافته‌های باستان‌شناسی در زمینه تدفین ساسانی قابل حل است، لیکن نداشتن آگاهی دقیق از برخی شرایع دین زرتشتی روزگار ساسانی توسط نویسندگان این متون به ارائه مطالبی نسبتاً متعصبانه منجر گردیده است. یافته‌های باستان‌شناسی در زمینه تدفین ساسانی به ارائه اطلاعاتی در زمینه تنوع تدفین، تأثیر اقلیم و جغرافیا بر تدفین، و هم‌چنین طبقات اجتماعی مؤثر در تدفین پرداخته است؛ اقداماتی که بایستی در پژوهش‌های آتی مورد توجه قرار گیرد؛ بررسی تأثیر نحله‌های متنوع دیانت زرتشتی و دیگر مذاهب و ادیان موجود در روزگار ساسانی بر تدفین مؤثر است که از جمله آن‌ها می‌توان توجه به تدفین مسیحیان، گونه‌های تدفینی متعلق به پیروان ادیانی چون یهودیت، مانویان، منداییان، و بوداییان در نظر گرفته شود.

پی‌نوشت

1. E.g. Acts of Narsai, 180 and Acts of Shirin, ch. 27 emphasize the miraculous prevention of the desecration of the saints' bodies. The secret recovery of martyrs' relics is also a hagiographic topos, e.g. Acts of Dadu, 221. See also J. Russell, "Burial iii. in Zoroastrianism", in EIr.

کتاب‌نامه

- آگاثیاس (۱۳۹۹)، *تواریخ*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، تهران: لاهیتا.
- آمینوس مارسلینوس (۱۳۱۰)، *جنگ شاپور ذوالاکتاف با یولیانیوس قیصر روم*، ترجمه محمدصادق اتابکی، تهران: چاپ‌خانه خورشید.

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سیدابراهیم رایگانی و دیگران) ۸۳

- امیری باوندپور، سجاد (۱۳۹۸)، *شهادت‌نامه‌های سریانی مسیحیان ایران در عصر ساسانی*، تهران: پل فیروزه.
- بنونیست، امیل (۱۳۹۴)، *دین ایرانی برپایه متن‌های معتبر یونانی*، ترجمه بهمن سرکاراتی، تهران: قطره.
- پروکوپیوس (۱۳۹۱)، *جنگ‌های پارسیان: ایران و روم*، ترجمه محمد سعیدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- تئوفانس (۱۴۰۱)، *گاه‌نامه تئوفانس*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، تهران: برسم.
- تئوفیلکت سیموکاتا (۱۳۹۷)، *تاریخ ایران باستان و روم*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، تهران: کتاب سده.
- حیدرپور، آزاده و مهدی رهبر (۱۳۸۸)، «کشف یک برج خاموشی از دوره ساسانی در بندیان و بررسی سفال‌نوشته به‌دست‌آمده از آن»، *فصل‌نامه اثر*، پیاپی ۴۶، ۱۵-۲۴.
- خورنی، موسی (۱۳۸۰)، *تاریخ ارمنیان*، ترجمه ادیک باغداساریان، تهران: بی‌نا.
- دریایی، تورج (۱۳۹۴)، *شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- روی‌دادنامه خوزستان (۱۳۹۵)، ترجمه و تعلیقات خداداد رضاخانی و سجاد امیری باوندپور، تهران: سینا.
- رهبر، مهدی (۱۳۷۸)، «معرفی آدریان (آتشکده) مکشوفه در دوره ساسانی در بندیان درگز و بررسی مشکلات معماری این بنا»، در: *مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، به‌کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: میراث فرهنگی، ۳۱۵-۳۴۱.
- سبئوس (۱۳۹۶)، *تاریخ سبئوس*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، تهران: ققنوس.
- شایست ناشایست (۱۳۶۹)، *آوانویسی و ترجمه کتابون مزداپور*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شعرباف، مرضیه و سامر نظری (۱۳۹۶)، «بررسی سنت‌های تدفینی در دوره ساسانی براساس یافته‌های باستان‌شناسی»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، دوره ۷، ش ۱۵، ۱۶۳-۱۸۱.
- شیپمان، کلاوس (۱۳۹۰)، *مبانی تاریخ ساسانیان*، ترجمه کیکاوس جهان‌داری، تهران: فرزانه‌روز.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- کتاب پنجم دینکرد (۱۳۹۶)، *آوانویسی، ترجمه، تعلیقات، و واژه‌نامه متن پهلوی از ژاله آموزگار و احمد تفضلی*، تهران: معین.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله (۱۳۷۴)، *معبد آناهیتا؛ کنگاور*، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- گاریبولدی، آندرنّا (۱۴۰۰)، «ظهور امپراتوری ساسانی در منابع غربی»، *شاهنشاهی پارتیان و ساسانیان متقدم*، ترجمه مهناز بابایی، ویراسته وستا سرخوش و دیگران، تهران: ققنوس.
- ماتیوز، راجر (۱۴۰۰)، *باستان‌شناسی بین‌النهرین؛ نظریات و ره‌یافته‌ها*، ترجمه بهرام آجورلو، تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- محمدی، محمد (۱۳۷۴)، *فرهنگ ایرانی پیش از اسلام*، تهران: توس.
- محمدی‌فر، یعقوب و فرهاد امینی (۱۳۹۴)، *باستان‌شناسی و هنر ساسانی*، تهران: شاپیکان.
- وندیاد (۱۳۹۴)، *ویسپرد، خرده‌وستا، وندیاد، گردآوری و تألیف ابراهیم پورداود و جیمز دارمستتر*، ویراسته فرید مرادی، تهران: نگاه.

ویدن گرن، گئو (۱۳۷۷)، *دین‌های ایران*، ترجمه منوچهر فرهنگ، تهران: آگاهان ایده.
یوحنا (۱۴۰۰)، *تاریخ‌نامه یوحنا سکوپای نیکو*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، تهران: برسّم.

- Adams, W. Y. (1983), "The archaeologist as detective", in: *Variations in Anthropology*, D. W. Lathrap and J. Davison (eds.), Urbana.
- Bardesan et al. (1855), *Spicilegium Syriacum*, London.
- Balcer, J. M. (1978), "Excavations at Tal-i Malyan: Part 2, Parthian and Sasanian Coins and Burials", *Iran*, vol. 16, 86-92.
- Bivar, A. D. H. (1970), "Appendix: The Sasanian Coin from Qūmis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no. 2, 156-158.
- Boucharlat, R. (1991), "Pratiques funéraires à l'époque Sassanide dans le sud de l'Iran", in: *Histoire et cultes de l'Asie centrale préislamique*, P. Bernard and F. Grenet (eds.), 71-78.
- Boucharlat, R. and E. Haerinck (2011), "Tombes d'époque parthe (Chantiers de la Ville des Artisans)", *Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran, Tome 35, Mission de Susiane*, Brill.
- Briant, P. (2002), *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Penn State University Press.
- Brown, J. A. (1971), *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, Washington.
- Burney, Ch. (1973), "Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report", *Iran*, no. 11, 153-172.
- De Morgan, M. J. (1905), *Decouverte d'une sépulture Achéménide à Suse*, MDP, Tome VIII.
- Farjamirad, M. (2015), "Influence of Social Class Division on the Sasanian Burial Ritual", in: *Broadening Horizons*, vol. 4, BAR International Series.
- Hadian D. M. et al. (2021), "Pathology, Sex and Age Estimation to Decode the 4 th Salt Mummy, the SaltMan in Zanjan, Iran", *International Journal of Humanities*, vol. 28, no. 3.
- Herodotus, H. (1938), *Histories I, Book I-II*, AD Godley (trans.), Cambridge: Harvard University Press.
- Hodder, I. (1982), *Symbols in Action*, Cambridge.
- Huff, D. (1998), "Fire Altars and astodans", *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, 74-92.
- Kamada, H. and T. Ohtsu (1988), "Report on the Excavations at Songor A, Isin-Larsa, Sasanian and Islamic Graves", *Al-Rafidan*, no. 9, 135-172.
- Mango, C. and R. Scott (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor; Byzantine and Near Eastern History, AD 284, 813*, Oxford University Press.
- Neusner, J. (1960), *A History of the Jews in Babylonia*, Leiden.
- Postgate, Nicholas, Tao Wang, and Toby Wilkinson (1995), "The Evidence for Early Writing: Utilitarian or Ceremonial?", *Antiquity*, vol. 69, 459-480.
- Rahtz, P. (1983), "New Approach to Medieval Archaeology, Part 1", in: *25 Years of Medieval Archaeology*, D. A. Hinton (ed.), 12-21.

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سیدابراهیم رایگانی و دیگران) ۸۵

- Shaffer, J. G. and M. A. Hoffman (1976), "Kinship and Burial among Kushano-Sasanians: A Preliminary Assessment", *East and West*, vol. 26, no. 1-2, 133-152.
- Stronach, D. (1968), "Tepe Nush-i-Jan and Shahr-i-Komis", *Iran*, no. 6, 162.
- Whitcomb, D. S. (1985), *Before the Roses and Nightingales: Excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz*, Metropolitan Museum of Art.
- Wood, P. (2013), *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press.

